
з маршалом, розшукались однополчани, й справедливість взяла гору – Івана Овсійовича у 1966 р. відновили у партії, згодом нагородили медалями «За победу над Германией» та «За оборону Киева».

Помер Іван Овсійович Кіпаренко у 1976 р., похований у с. Ревуха Летичівського району Хмельницької області.

Використані джерела та література

1. Баграмян И.Х. Город-воин на Днепре. – М.: Политиздат, 1965. – 160 с.
2. Военно-исторический журнал. – 1963. – №10.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф.П.487. – Оп.5. – Спр.3242.
4. Красная Звезда. – 1941. – 21 августа.
5. Правда Украины – 1978. – 3 октября.
6. Рабочая газета. – 1971. – 25 августа.
7. Шлях до Комунізму. – 1967. – 13 липня.

Віталій Жигола

старший науковий співробітник
Музею історії Десятинної церкви
м. Київ

СОФІЙСЬКА БРАМА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

Софійська брама займала важливе місце в системі укріплень Києва в другій половині XVII–XVIII ст., особливо на початку функціонування фортеці. Аналіз археологічних, писемних і графічних джерел допомагає реконструювати зовнішній вигляд брами у вказаний час.

Ключові слова: Старокиївська гора, друга половина XVII–XVIII ст., Софійська брама, зовнішній вигляд.

Софійська брама належить до системи укріплень Старокиївської гори від середини XVII ст., сполучаючи «місто Володимира» із «містом Ярослава». Брамун влаштовано над проїздною дорогою, яка вела від Золотих воріт до одного із шляхів на Поділ (Київської брами та Андріївського узвозу), тобто повторювала напрямок нинішньої Володимирської вулиці. Цю дорогу позначено як на плані І. Ушакова 1695 р., так і на першому інструментальному плані 1745 р. Брама мала декілька назв, як-то «Батисеві ворота» (за легендарним переказом саме через них увірвалися монгольські війська в дитинець) і «Градські врата». На плані Києва 1745 р. вона випадково підписана як «Київська брама» [5, с. 60]. Історія брами цікавить дослідників Києва вже понад 200 років, які акцентують увагу на часі її зведення та функціонування. Зовнішній вигляд брами в другій половині XVII ст. цікавив лише В.О. Харламова та Г.В. Алферову, котрі навели фрагменти писемних джерел того часу та зображення воріт на плані міста 1695 р., але докладно не зупинилися на цьому. Щодо конструкції брами та її змін протягом другої половини XVII та у XVIII ст., то питання лишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Історіографія питання

Вперше залишки конструкцій описав М.І. Петров у 1893 р. під час підготовки ІХ Археологічного з'їзду. Дослідник зафіксував кладку з тонких квадратних цеглин, через що В.Б. Антонович відніс час зведення брами на кінець X ст. У 1913 р. під час ремонту вул. Володимирської член Київського товариства охорони пам'яток давнини і мистецтва О.Д. Ертель обстежив повністю розкриті фундаменти та зробив короткий опис. У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігається п'ять креслеників, на яких зображено загальний план брами, окремі плани західної та східної її частин і стратиграфія ділянок навколо них, та ще два плани цих частин з позначенням глибини кладок [7, с. 248].

У 1935 р. вийшла стаття В. Стефановича, в якій він описував фундаменти – дві паралельні стіни, що проходять за 4,0–5,0 м одна від одної, завдовжки 5,0–6,0 м і завширшки 1,5–2,0 м, глибина підошви східного пілону 1,5 м, західного – 0,8 м. За словами автора, фундаменти були зведені із «давньої цегляної кладки т. зв. "великокнязівського" періоду». У верхній частині культурного шару у внутрішній частині між пілонами (земляний насип без датуючих знахідок) зафіксовано шаблю та 10 монет Олексія Михайловича. Також у внутрішній частині між пілонами уперек проїзду розмішувалися дубові колоди, які автор порівняв з подібними, зафіксованими на вул. Володимирській ближче до Десятинного провулку. В. Стефанович атрибував об'єкт як браму, що входила в складну систему захисних споруд міста XII–XIII ст. (використовуючи відкриті поряд вали та рови як доказ), а саму конструкцію відніс до типової для X–XII ст. кладки [11, с. 189–190].

У 1935 та 1940 рр. дослідження провадив І.М. Самойловський. Він зафіксував квадратну міцну цеглу ранньофеодального часу завтовшки 3,0 см, скріплену вапняковим розчином того ж часу. Поверх цієї кладки була цегла середньовічна – крихка, з жолобками з одного боку, розміром 28 × 15 × 6,0 см (звичні розміри цегли другої половини XVII ст.). Під час досліджень 1940 р. на глибині 0,32 м від сучасної поверхні виявлено цегляну кладку XVII–XVIII ст. на розчині сірого кольору з білими крапочками, що свідчило, на думку І.М. Самойловського, про багаторазову реставрацію брами протягом її тривалого існування. Нижче, від глибини 0,77 до 1,23 м, розпочиналася бутова кладка, яка лежала *in situ* на лесі. Каміні сірого пісковіку різного розміру (до 0,5 × 0,5 × 0,5 м), були щільно припасовані один до одного без слідів розчину, але подекуди скріплені глиною, через що автор відніс кладку до довізантійської техніки будівництва, порівнявши її з капищем В.В. Хвойки. Між каменями траплявся щебінь, уламки червоного пірофілітового сланцю, фрагменти розчину від штукатурки та фрагменти фрески з коричневою фарбою (яку дослідник відніс до можливої надбрамної церкви). За 6,0 м на захід зафіксовано другу половину фундаменту брами подібної конструкції (залягала на глибині від 0,65 до 1,5 м), де між камінням зафіксовано уламки стародавньої цегли та розчину X–XII ст. Таку «змішану» кладку автор пояснив сучасними та пізньосередньовічними пошкодженнями від ремонтних робіт. Також І.М. Самойловський зазначав, що по периметру кладки не зафіксовано траншей, які свого часу були закладені для влаштування фундаменту, тобто він розміщувався у викопаних під нього ямах повністю. Крім того, між фундаментами зафіксовано дві дерев'яні вимостки: верхня влаштована із соснових деревин поперек проїзду, нижня – із дубових дощок уздовж проїзду. Між ними трапилася литовська монета другої половини XVI ст. та фрагмент полив'яного посуду. Нижче залягав темний змішаний ґрунт із золистими прошарками та керамічним матеріалом IX–XII ст. Материковий лес починався на глибині 1,75 м. Доказами спорудження брами в X ст., на думку автора, є чітка межа між двома видами кладок і місце влаштування брами на лінії проходження давньоруського валу та рову, досліджені ним же поряд у 1949 р. [9, с. 184–187].

І.М. Самойловський у статті 1965 р., посилаючись на нотатки О.Д. Ертеля, подав точніші за В. Стефановича дані щодо фундаменту, а саме дві повздожні кладки з буту завширшки 2,3 м, довжина фундаменту 10 м, по зовнішньому краю 10,6 м, в середній частині проїзду 6,0 м, у північному та південному кінцях проїзду – 3,7 м оскільки тут кладка розширювалася [9, с. 184].

Після 1940 р. Софійську браму археологи не досліджували.

С.Р. Кілієвич у монографії «Детинец Києва IX – первой половины XIII веков» повторила подану В. Стефановичем та І.М. Самойловським інформацію та назвала Софійську браму головним в'їздом до міста часів Володимира Святославича [6, с. 51]. Також автор подала рисунок реконструкції брами за Ю.С. Асеевим.

В.О. Харламов і Г.В. Алферова в статті «Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века» подали писемні дані про спорудження Софійської брами та її зовнішній вигляд на 50–70 рр. XVII ст. та від 1687 р. [1, с. 74]. У наступній спільній монографії вони повернулися до опису брами, залучивши також графічні джерела, а саме план Києва 1695 р. І. Ушакова. Автори, посилаючись на вказану працю І.М. Самойловського, погодилися з наявністю шару давньоруської кладки під «ремонтними роботами середини XVII ст.» [2, с. 34–36].

У 1987 р. Н.Г. Логвин атрибутувала кладку із розкопів Софійської брами як дохристиянську кладку X ст. [8, с. 107].

У критично-аналітичній статті В.К. Козюби щодо «міста Володимира» Софійській брамі відведено окрему частину. Використовуючи писемні та археологічні матеріали автор стверджує, що муровані фундаменти відносяться до другої половини XVII ст. (а саме часу від 1687 р.). Дослідник акцентує увагу на глиняному розчині між камінням і цеглою, який, на його думку, широко використовували з XVII ст. Водночас він наголошує, що такий розчин з'явився в архітектурі Києва з другої половини XII ст., коли вже не існувало валів та ровів «міста Володимира». Знайдені фрагменти фресок і плінфи, скріпленої вапняно-цементним розчином, В.К. Козюба пояснює вторинним використанням залишків давньоруських будівельних матеріалів уже в другій половині XVII ст., спираючись на Розписний список 1687 р., де вказано, що «*да сорок возов бутowego камени накопили в Киеве*». Крім того, вчений вважає, що головний в'їзд у «місто Володимира» в X–XI ст. був у іншому місці, а на місці Софійської брами проходив вал і рів. В.К. Козюба не заглиблюється в питання зовнішнього вигляду брами та його змін у XVII–XVIII ст. [7, с. 248–250].

Із твердженнями В.К. Козюби згоден Д.Д. Йолшин у праці про монументальну архітектуру Києва X ст. [4, с. 151–164]. Також слід згадати статтю О.В. Комара про топографію Старокиївської гори, в якій він також погоджується із висновками В.К. Козюби про час влаштування фундаментів Софійської брами [8, с. 107].

Зовнішній вигляд за писемними джерелами

30 січня 1654 р. російські військові спеціалісти – князі Ф.С. Куракін і Ф.Ф. Волконський – прибули до Києва для інспекції його фортифікації. Вони звітували цареві, що подільський острог і вежі майже зруйновані, а укріплення Замкової гори в неналежному стані та займають невігідну стратегічну позицію. Тож вони

вирішили будувати укріплення на Старокиївській горі. Судячи з розписних книг, після закінчення роботи вони надіслали цареві графічний звіт, який донині не зберігся [2, с. 11].

Відомості про Софійську браму 1654 р. містяться в описі міста 1673 р.: «*Старая башня... рублена в 6 стен, ветха,... доведется сделать новые ворота,... как сделаны Михайловские ворота. ... А те Софейские ворота будут в подошве длиною 8 сажень, в вышину и в ширину пол 2 сажени*». Наступного, 1674 р. ревізор А.І. Свіязев повідомляє: «*Софейская башня деревянная рублена в 8 стен, ветха, под нею проезжие ворота целы*» [7, с. 249].

Зважаючи на те, що в 1654 р. «*острог поставлен стоячий, сосновый, в одно бревно*» без земляних валів, а також на те, що ще не було влаштовано захисних стін «міста Ярослава» [1, с. 66], була потреба зміцнювати фортифікацію вежами. Про це прямо повідомлялося в звіті цареві 17 березня 1654 р. напередодні нападу поляків: «*а около... митрополитова двора ограда деревянная и башни поставлены и бои просечены, а по мере кругом будет сажен с триста рву нет, стоит на ровном месте*» [1, с. 66]. Вже 31 березня звітували, що розпочали копати рів і робити міст перед Софійською брамою. Варто зазначити, що подібна конструкція була звичною для військового зодчества Московської держави XVII ст.

Щодо розмірів вежі Софійської брами, то за можливий приклад слугує опис 1674 р. ревізора А.І. Свіязева Київської брами та її вежі: «*Киевская башня деревянная рублена... в шесть стен в вышину 10 сажень, попереk 15 сажень*» [1, с. 70]. Зважаючи на розміщення Київської брами на схилі та потребу в значніших розмірах для її зведення, габарити Софійської брами могли бути менші ніж 30 м у діаметрі та 20 м заввишки.

У 1672 р. розпочалася російсько-турецька війна і Київ, як один із форт-постів Правобережжя, підлягав змінам та укріпленню. Як уже згадувалося, 1673 р. дерев'яну Софійську браму інспектували, визнали її вежу занедбаною та відремонтували в'їзну частину. В цей же час провадилися широкомасштабні реконструкції інших брам і ділянок укріплень, а також майже скрізь влаштовувався новий тип фортифікацій – високий і широкий земляний вал (у підосві 12 м, гребінь завширшки 6,0 м), на верхівку впоперек вкладалися загострені в бік поля колоди, на них насипався земляний бруствер з бійницями заввишки до 2,5 м [2, с. 31]. На плані І. Ушакова цю конструкцію нанесено поверх валів на передньому плані, а також на виводах, зображених анфас чи збоку. Саме такі вали з обох боків підходили до Софійської брами і, можливо, вони теж мали бруствер з бійницями.

До іншого звіту 1673 р. відноситься наступна згадка Софійської брами: «*Подле того Троецкого вывода сделано новые Софийские ворота. И у тех ворот снутри города лесом недорублено и перед вороты через ров подъемный мост не наможен бревнами и подъемные пьльцы на мосту ж не сделаны, ... и мочно то учинить нынешним зимним временем*» [2, с. 33]. Тобто, після відновлення проїздної частини («*новые ворота*») нова інспекція постановила відремонтувати міст та його підйомну конструкцію. Зі слів «*лесом недорублено*» також можна зробити висновок, що відновлювалося або дороблювалося покриття внутрішнього схилу валу по обидві сторони від брами, подібні до таких обабіч Львівської та Печерської брам «міста Ярослава» (рис. 1). Отже, ремонтні роботи провадилися постійно, кожного разу звертаючи увагу на ту чи іншу частину укріплень міста або на окремі конструктивні деталі веж і брам.

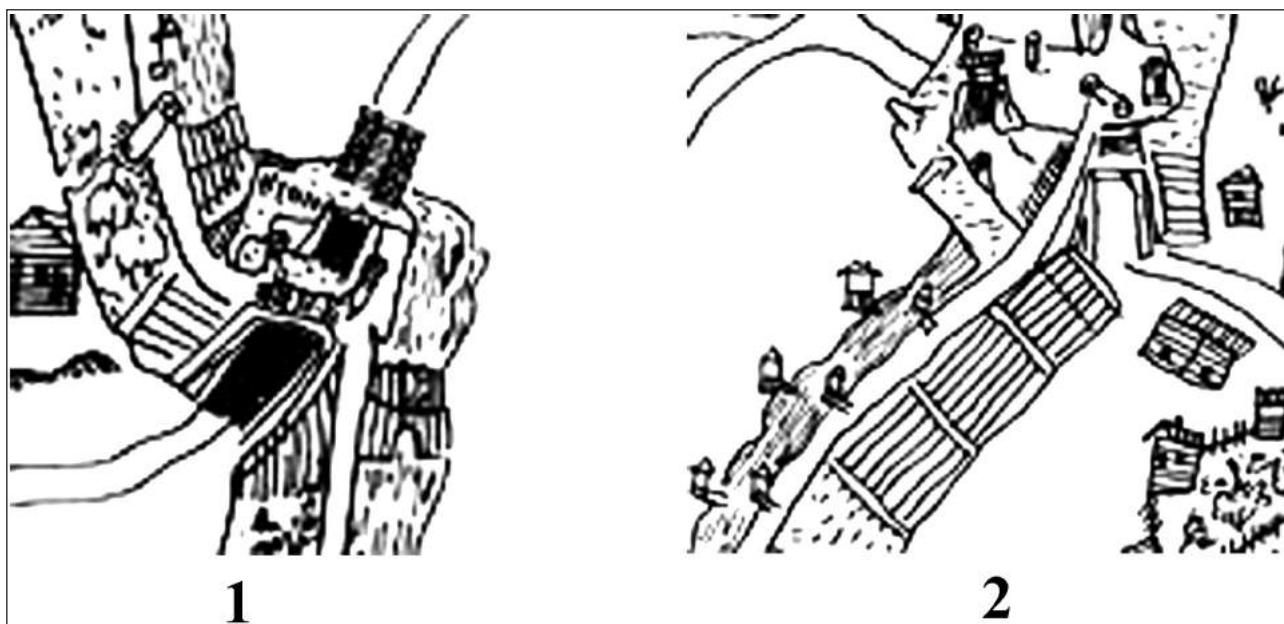

Рис. 1. Зображення Львівської (1) та Печерської (2) брам на плані Києва 1695 р.

У листопаді 1678 р. посаду інженера з реконструкції укріплень зайняв П. Гордон, який, виходячи із його розпису до Малоросійського приказу, запланував нові масштабні роботи, а також збільшення гарнізону Києва [1, с. 68]. Окрім остаточного зведення земляних валів у всіх частинах Верхнього міста, шотландський інженер насичує арсенал залізними інструментами (скоби для зміцнення, гаки, цвяхи, засови на брами та хвіртки, підйомне веретено для Золотих воріт, підземні труби для відведення опадів тощо), знищує останню дерев'яну вежу над Київською брамою, влаштовує підземні ходи для вилазок, розширює рови, оновлює дерев'яні конструкції брам у виводах, а також широко застосовує каміння та цеглу в будівництві брам. До діяльності П. Гордона можна віднести можливий ремонт дерев'яних конструкцій Софійської брами та її виводу, який, імовірно, звели під його керівництвом. Писемні джерела не дають інформації щодо тогочасного ремонту дерев'яної вежі над Софійською брамою. Але відомо, що зовнішнього вигляду вона не змінила, адже за кілька років у розписному списку 1687 р. йдеться про демонтаж «ветхой» дерев'яної вежі, яка згадується ще в 1674 р. [1, с. 74].

У «Розписи Києва» 1682 р. згадується, що Софійська брама має дерев'яну вежу, підйомний міст і вивід, який був периметром 47 сажнів [3, с. 900].

Тобто, Софійська брама від 50-х до середини 80-х рр. XVII ст. була дерев'яна, мала відносно високу дерев'яну вежу, яка, станом на 1674 та 1687 рр., була в неналежному стані та могла декілька разів ремонтуватися, самі проїзні ворота неодноразово ремонтувалися, могли мати металеву решітку, перед брамою в 1670-х рр. зводиться вивід з ворітьми, перед яким був підйомний міст через викопаний рів.

Кардинально Софійська брама змінює свій вигляд напередодні 1687 р. У Розписному списку за цей рік І.В. Бутурлін, приймаючи посаду воєводи міста, звітував: «по указу... Малоросского приказу в Верхнем Меньшом городе вместо старой ветхой Софейской деревянной башни... сделана новая против образца солдацкого строю полковника А. Левистона с воловым ходом в ровенстве. А с загородной стороны через городовую стену та башня не знатна, потому что перед тою башней сделан вывод земляной с ворота. И та каменная башня покрыта лубьем, ... потому что та башня не в отделке» [1, с. 74]. Але того року вона не була добудована, адже в тому ж звіті йдеться про відправку до Москви паперового макету із подальшим його підтвердженням, і вже на плані І. Ушакова 1695 р. Софійська брама постає ідентичною опису (рис. 2).

Завдяки згаданому Розписному списку, плану І. Ушакова та даними археологічних досліджень можна з великою долею вірогідності реконструювати зовнішній вигляд Софійської брами станом на 90-ті рр. XVII ст. Центральне місце займала кам'яна мурована споруда (за терміном XVII ст. – вежа), яка складалася із двох паралельних стін завдовжки по 10 м, відстань між їхніми зовнішніми краями 10,6 м, завширшки стіни були по 2,3 м, фундамент розпочинався з глибини 1,5 м від сучасної¹ поверхні. Ці археологічні дані підтверджуються тим же Розписним списком, де вказано: «для утверждения подошвы выкопан ров глубиною два аршина (1,4 м – В. Ж.)... в трех аршинную сажень (2,1 м – В. Ж.), и те рвы набучены диким большим камнем и мелким щебенем» [2, с. 34]. Фундамент був забутований великим камінням, щебенем, пізньосередньовічною кладкою та кладкою часів Київської Русі, яку зафіксували археологи. Наземна частина була побудована із цегляної кладки, адже у звіті згадують про залишені біля брами будівельні матеріали – цеглу та вапно, а також відомо про функціонування на Хрещатику однієї печі для випалювання вапна та шести для цегли [2, с. 34].

З двох боків до кам'яної конструкції підходив вал, заввишки як і брама. Щодо висоти валу, то писемні джерела не згадують цих параметрів. Нині від валу XVII–XIX ст. лишився невеличкий фрагмент лише на вул. Б. Грінченка навпроти Будинку архітектора, де його висота становить не більше 8,0 м. Окрім того, опосередкованим свідченням висоти валу та брами може слугувати її зображення у вигляді підпрямокутника, основа якого має бути приблизно 10,6 м. Можна зробити припущення, що висота Софійської брами та валів обабіч неї була менша 10 м. На плані І. Ушакова кам'яна конструкція брами має склепіння над проїзною

Рис. 2. Зображення Софійської брами на плані Києва 1695 р.

¹ На час розкопок І.М. Самойловського.

частиною та перекрита дахом, який нерозривно пов'язаний з гребенем валу для вільного пересування. Як згадувалося, на верхівку валу впоперек вкладалися загострені в бік поля колоди, на них насипався земляний бруствер з бійницями заввишки до 2,5 м. Подібна конструкція могла бути влаштована і на перекритій верхівці кам'яної конструкції, хоча вона не зображена на плані І. Ушакова. Але й на інших частинах валу Верхнього Києва, крім згаданих, її теж не позначено. Звіт 1673 р. про зведення валів повідомляє, що гребінь був завширшки приблизно 6,0 м, підшва – до 12 м, що коригується з довжиною досліджених фундаментів. Схили валу вкривалися дерном.

До конструкції брами входили два проїзди, перекриті склепінням. Зовнішній вихід мав підйомну залізну решітку, внутрішній, найвірогідніше, – дерев'яні двері. На плані І. Ушакова над склепінням внутрішнього входу, ймовірно, зображено отвір (вікно чи бійницю), який міг бути влаштований у приміщенні над проїздом з механізмом підйому решітки. Подібний міг бути влаштований і над склепінням зовнішнього входу. Відомо про отвори Золотих воріт, Київської брами та, можливо, Михайлівської хвіртки (рис. 3).

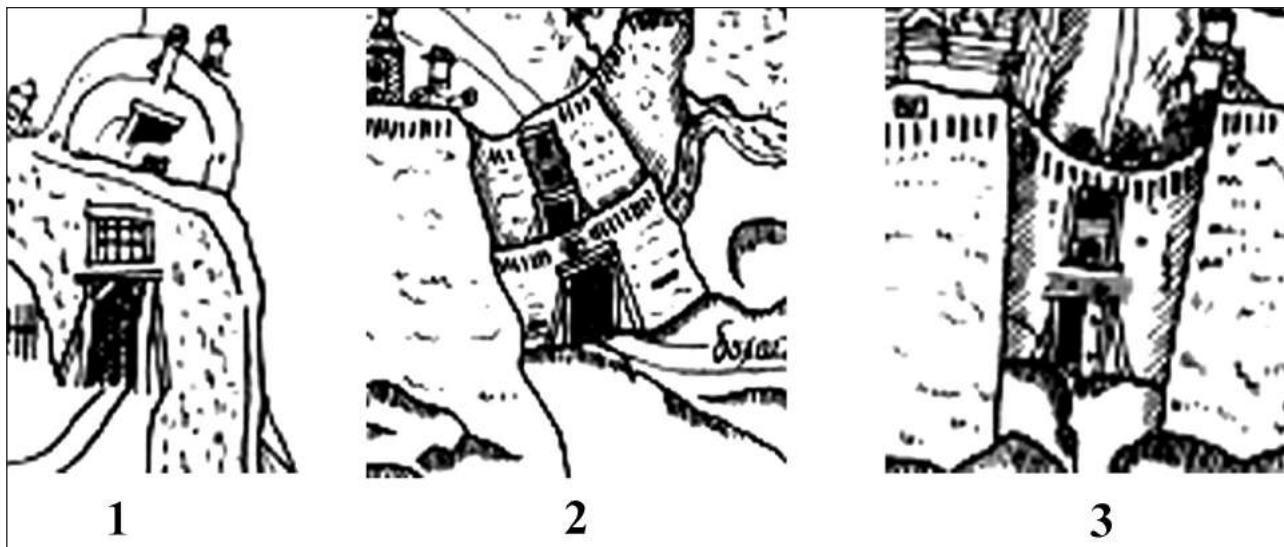

Рис. 3. Зображення Золотих воріт (1), Київської брами (2) та Михайлівської хвіртки (3) на плані Києва 1695 р.

Перше зображення Софійської брами містить складений І.В. Бутурліним у 1688 р. кресленик «міста Володимира» та «Михайлівського відділення», де брама подана схематично (так само, як і Київська та Михайлівська брами), без виводу, але помітно головні риси мурованої конструкції та проїзду із склепінням [2, с. 16–17].

Також Розписний список 1687 р. і план І. Ушакова дають можливість реконструювати зовнішній вигляд виводу перед Софійською брамою. Зі слів «... с загородной стороны через городовую стену та башня (Софійська) не знатна, потому что перед тою башней сделан вывод земляной с ворота» можна зробити висновок, що вал виводу міг бути не нижчим за кам'яну конструкцію. Розміри виводу вказано в «Росписи Киева» 1682 р. – по периметру 47 саженив. Судячи з плану 1695 р., вивід міг мати трапецієподібну форму, де за більшу основу слугувала мурована Софійська брама, паралельна їй основа – напольна стіна виводу, в якій влаштовано прохід з дерев'яною брамою та вежею з конструкцією підйомного мосту. Бокові стіни виводу сполучаються з валом «міста Володимира» з боків від кам'яної конструкції Софійської брами та, ймовірно, були нерозривно пов'язані для зручного пересування. Г.В. Алферова та В.О. Харламов на своїй реконструкції плану поміщують дві гармати на верхніх кутах трапеції. Вірогідно, вивід теж мав земляний бруствер з бійницями, як вивід Київської брами чи інші виводи.

Запитання постає саме із геометричною формою виводу перед Софійською брамою. Якщо план І. Ушакова передає трапецієподібну форму із проїздом у коротшій напольній основі, то всі наступні, а саме масштабні та інструментальні, зображують п'ятикутний вивід з в'їздом і мостом у південно-західній стіні (рис. 4, 1–4; 5, 1, 2). Також на цих планах помітно муровану конструкцію. На планах 1780, 1783 та 1787 рр. зображено також міст через рів [10]. На нашу думку, вивід Софійської брами, починаючи від 1670-х рр., одразу мав п'ятикутну форму та не змінювався до кінця функціонування, а зображення трапецієподіної форми на плані І. Ушакова вважається схематичним. Хоча є вірогідність, що в 1695 р. вивід міг мати трапецієподібну форму, та вже під час підготовки до Північної війни його перепланували. П'ятикутну форму виводу другої половини XVII ст. подає також В.К. Козюба [7, с. 244]. Крім того, ця форма характерна, якщо не сказати стандартна, не тільки для всіх інших виводів Києва, а й загалом московського військового зодчества того періоду.

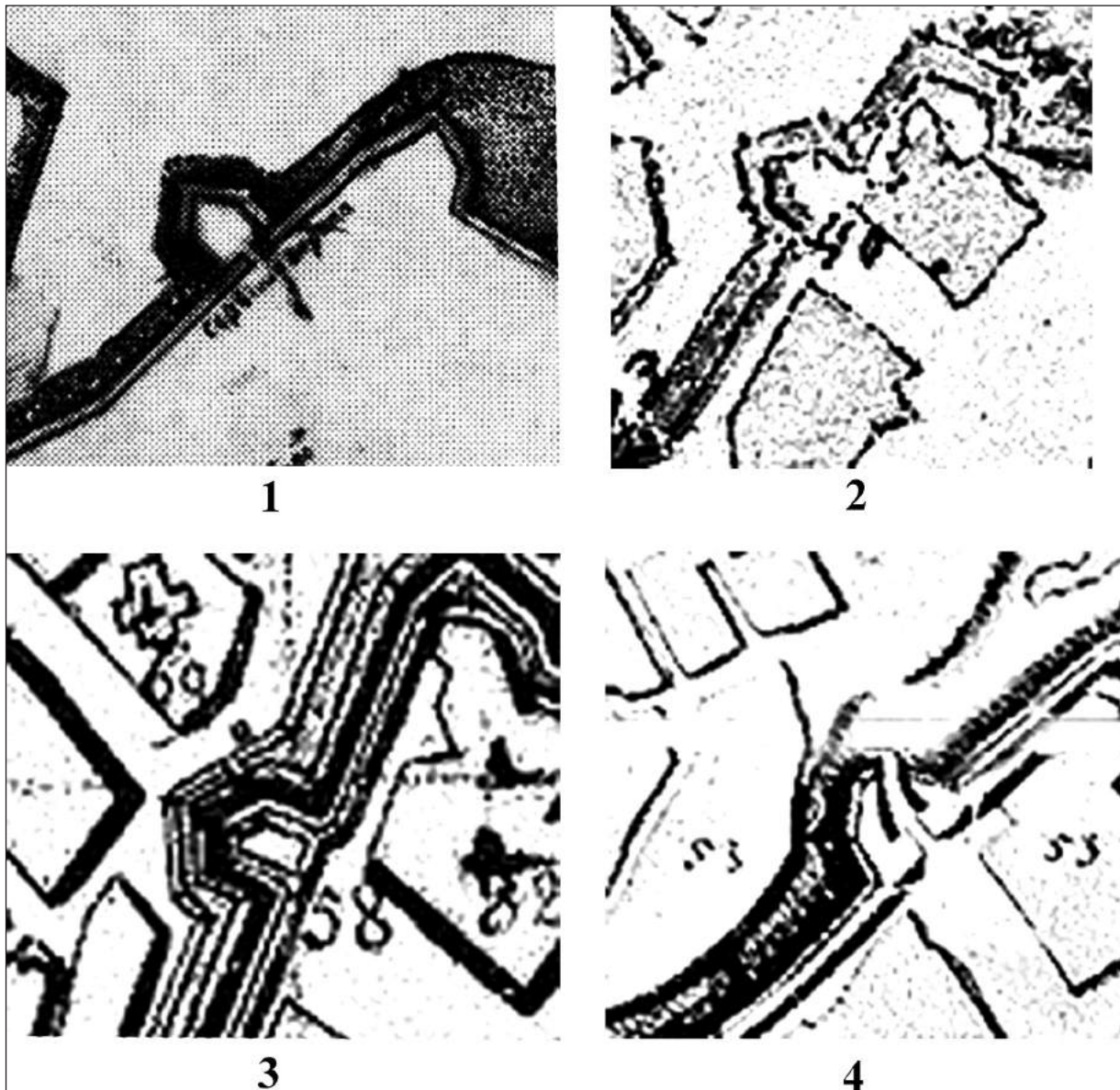

Рис. 4. Зображення Софійської брами на планах Києва 1706 р. (1), 1745 р. (2), 1750 р. (3) та 1780 р. (4)

Мурована частина Софійської брами за наказом коменданта Києва була розібрана в 1798 р. Останні роки її функціонування описав М.Ф. Берлінський, а нижню частину брами ще в середині XIX ст. на проїзджій частині бачив М.В. Закревський [7, с. 248]. Плани міста 1803 та 1812 рр. не містять зображення цегляної конструкції, але вивід продовжує функціонувати (рис. 5, 3, 4). Після утвердження плану Звіринецького укріплення 1810 р. під час підготовки до війни з французами було вирішено не оновлювати укріплення Старокиївської гори, які почали демонтувати в різних частинах міста. Так, на плані 1837 р. на місці колишньої Софійської брами не зображено жодних укріплень [10], в той час як ще недемонтована Львівська брама та вивід нанесені на план.

Варто зазначити, що нині ще не досліджені писемні джерела щодо укріплень Києва XVIII ст., розробка яких доповнила б відомості про Софійську браму. Так, Г.В. Алферова та В.О. Харламов дослідили низку документів у Російському державному архіві давніх актів, віднайшли невідомі описи укріплень і звіти про їх побудову чи ремонти (як то Розписні списки чи «Сметные списки» [1, с. 72], але дослідники обмежилися документами до початку XVIII ст., що викликано хронологічними рамками монографії.

Отже, на основі писемних, графічних та археологічних джерел можна виділити чотири періоди функціонування Софійської брами: 1) у 50–70 рр. XVII ст. влаштовано дерев'яну вежу; 2) у 70-х – першій половині 80-х рр. XVII ст. були насипані земляні вали, а перед брамою влаштовано вивід; 3) середина 1680-х рр. – кінець XVIII ст. функціонувала кам'яна конструкція (натомість дерев'яної вежі) разом з виводом; 4) кінець XVIII ст. – перше десятиліття XIX ст. функціонував лише вивід. Також проведене дослідження дає змогу реконструювати зовнішній вигляд Софійської брами в різні періоди її функціонування.

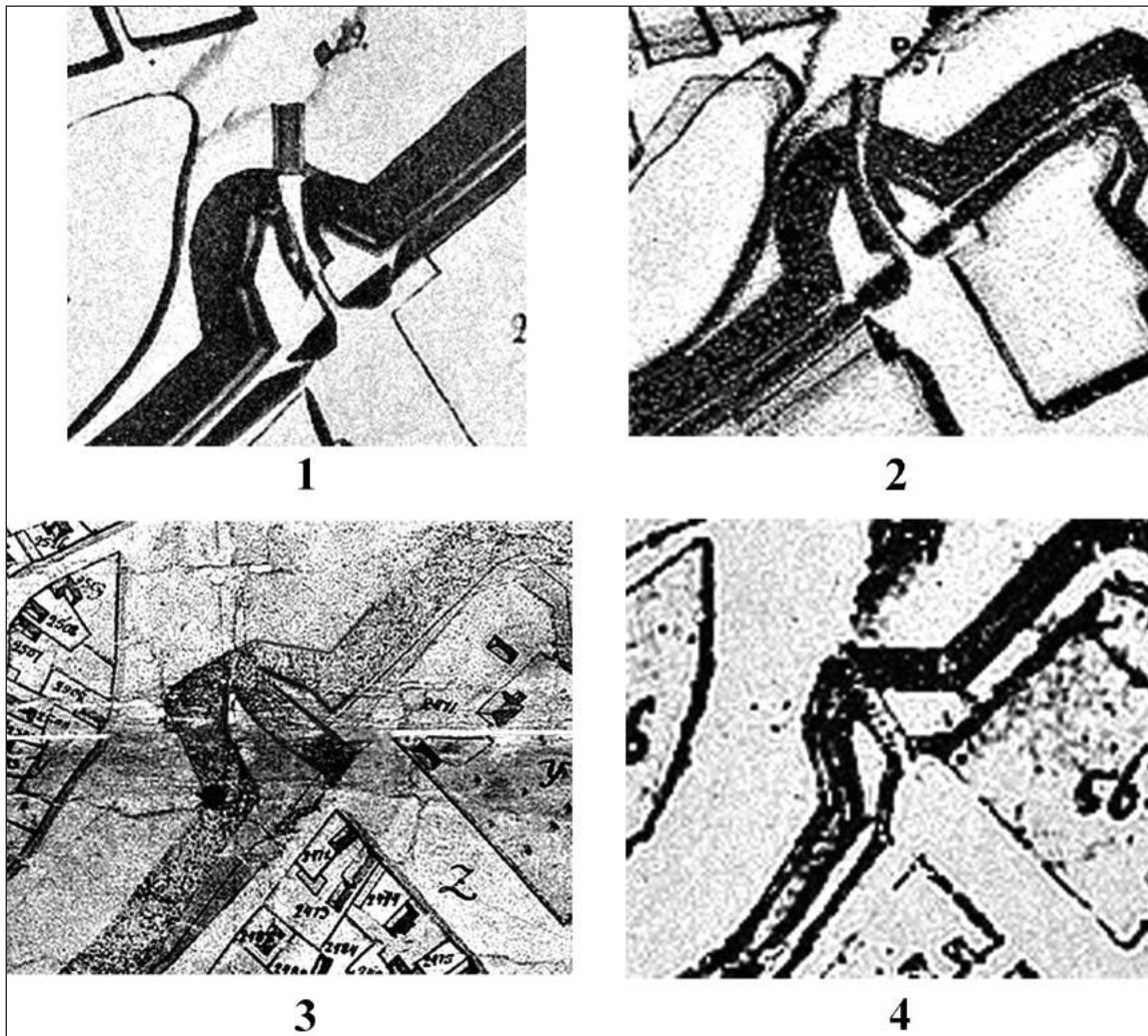

Рис. 5. Зображення Софійської брами на планах Києва 1783 р. (1), 1787 р. (2), 1803 р. (3) та 1812 р. (4)

Список використаних джерел та літератури

1. Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) / Г.В. Алферова, В.А. Харламов // Вопросы истории. – М.: Правда, 1979. – № 7. – С. 61–75.
2. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк / Г.В. Алферова, В.А. Харламов. – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.
3. Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский. – М.: Типография В. Грачева, 1868. – Т. 2. – 950 с.
4. Ёлшин Д.Д. О «монументальной архитектуре» Киева в X в. / Д.Д. Ёлшин // Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2010. – С. 151–164.
5. Київ: історичний огляд. Карти, ілюстрації, документи / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1982. – 232 с.
6. Килиевич С.Р. Детинець Києва IX – першої половини XIII століть. По матеріалам археологічних досліджень / С.Р. Килиевич. – К.: Наукова думка, 1982. – 176 с.
7. Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? / В.К. Козюба // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень: ІА НАНУ, 2008. – Т. I. – С. 237–271.
8. Комар О.В. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції) / О.В. Комар // Orus Mixtum. – 2013. – № 1. – С. 106–121.
9. Самойловський І.М. Миська брама X ст. у Києві / І.М. Самойловський // Археологія. – 1965. – XIX. – С. 183–188.
10. Старовинні та історичні карти Києва і регіону / Книга-Диск. – К.: «Варто». – 2010.
11. Стефанович В. З археологічних розвідковий розкопок 1913 року в Києві / В. Стефанович // Наукові записки ІМК. – К.: Видавництво Української академії наук. – 1935. – кн. 5–6. – С. 189–190.

Список скорочень:

ІА НАНУ – Інститут Археології Національна академія наук України

ІМК – Інститут історії матеріальної культури